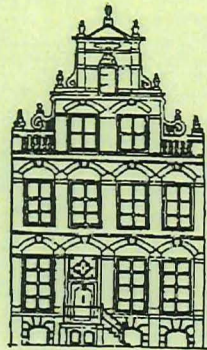

Zuid-Afrikaanse families in de verhalen van schrijvers, een kunstenaar,
onderzoekers en een museumconservator:

Maxine Case
Marlene Dumas
Paul Faber
Barbara Henkes
Ena Jansen
Marlene van Niekerk
Gerrit Olivier
Zoë Wicomb

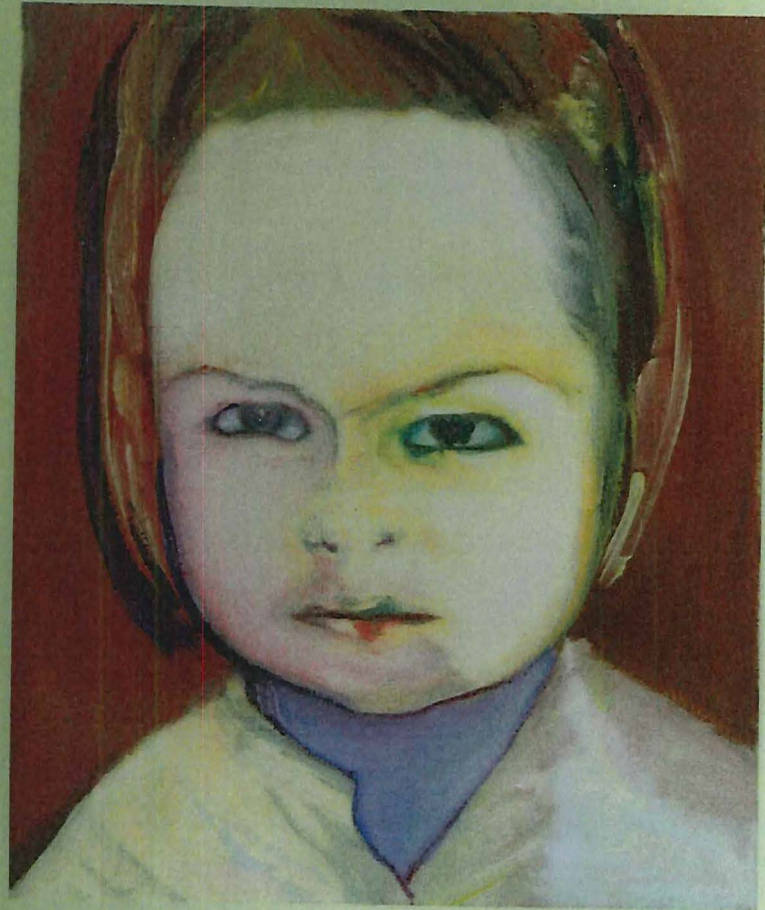
Familie vormt ... familie verminkt. Het is niet makkelijk er van los te komen en nog minder als ook je geboorteland zich met de familieverbanden bemoeit - zoals in Zuid-Afrika lang het geval was. Levert geweldige verhalen op, dat wel. Lees de essays en getuigenissen in *My ma se ma se ma se ma*. Hét tegengif voor familieziekte.

Adriaan van Dis

ISBN 978-90-74112-29-1

MY MA SE MA SE MA SE MA

Zuid-Afrikaanse families in verhalen

Ena Jansen Riet de Jong-Goossens Gerrit Olivier
redacteurs

MY MA SE MA SE MA SE MA

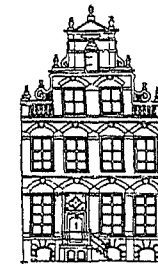
Zuid-Afrikaanse families in verhalen

Ena Jansen Riet de Jong-Goossens Gerrit Olivier
redacteurs

My ma se ma se ma se ma se ma is een verzameling van de lezingen die gehouden zijn tijdens het symposium *Families in Zuid-Afrika. Hun verhalen in feit en fictie*. Het symposium vond plaats in het Tropentheater te Amsterdam op 30 november 2007 ter gelegenheid van het eerste lustrum van de instelling in 2002 van het bijzonder hoogleraarschap Zuid-Afrikaanse letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam. De hoogleraar is Ena Jansen. Bij die gelegenheid werd ook de vijf jaar waartijdens de tentoonstelling *Familieverhalen uit Zuid-Afrika: een groepsportret* te zien was in Amsterdam en later in Pretoria (2002-2007) gevierd. De curator was Paul Faber.

De organisatie van het symposium was in handen van een commissie ingesteld door de NZAV-voorzitter, wijlen mr. Roelof Eiting. Ena Jansen had de dagelijkse leiding en zij werd bijgestaan door de commissieleden Eep Francken, Jan-Jaap van der Gouw, Caesar Hulstaert (voorzitter), Riet de Jong-Goossens en Bart van Raaij. De hulp van Corine de Maijer, Erik de Maijer en Sief Veltkamp-Visser van het Zuid-Afrika Huis, en van Paul Faber en Isabelle Vermeij van het Tropenmuseum en Tropentheater was onontbeerlijk. De redacteurs danken dr. Sief Veltkamp-Visser, directeur van het Zuid-Afrika Huis, in het bijzonder voor het persklaar maken van de publicatie. Onze dank geldt ook het Zuid-Afrikaanse Instituut voor een plaats in de Pamflet-reeks.

Het symposium en de publicatie van de referaten is mogelijk gemaakt door bijdragen van de Van den Berch van Heemstede Stichting, het Prins Bernhard Cultuurfonds, het Fonds voor de Letteren, de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, het KIT (het Tropenmuseum en het Tropentheater), Em. Querido's Uitgeversmaatschappij, de Universiteit van Amsterdam (ASCA en Moderne Nederlandse letterkunde), de Universiteit van de Witwatersrand, Johannesburg en het Zuid-Afrika Huis (NZAV, SAI).

Amsterdam
SUID-AFRIKAANSE INSTITUUT
2008

SUID-AFRIKAANSE INSTITUUT

SAI – Pamfletreeks

No. 8

Schilderij op de omslag: Marlene Dumas: *Helena*, 1992, 60 x 50 cm
Titel ontleend aan het gedicht 'Ons komvandaan' door Diana Ferrus

Ontwerp omslag:
Ena Jansen en Optima Grafische Communicatie, Rotterdam

Ontwerp drukwerk:
Ena Jansen, Sief Veltkamp-Visser en Optima Grafische Communicatie,
Rotterdam

© 2008. Copyright berust bij de redactie en de schrijvers
ISBN/EAN: 978-90-74112-29-1
NUR-code 610
NUR-omschrijving Taal en cultuur algemeen

Boeken in de SAI-reeks zijn verkrijgbaar bij:
Zuid-Afrika Huis,
Keizersgracht 141
1015 CK Amsterdam
Tel. 020-6249318
info@zuidafrikahuis.nl

INHOUD

REDACTIONEEL	9
ENA JANSEN Zuid-Afrikaanse families in de literatuur 'A line of children with no end'	15
BARBARA HENKES Volendammer dracht in de Kalahari Transnationaal erfgoed van een gedeeld familieleven in Zuid-Afrika	29
ZOË WICOMB <i>Bloed is dikker dan water</i> . Family and fiction Excerpt from <i>Playing in the Light</i> (2006)	43
PAUL FABER Familieverhalen uit Zuid-Afrika Een terugblik op een tentoonstellingsexperiment	49
GERRIT OLIVIER Familiedrama in de verhalen van Koos Prinsloo Confrontatie en onthulling	69
MARLENE DUMAS <i>Intimate Relations</i> Tentoonstelling in Kaapstad en Johannesburg (2007-2008)	85
MAXINE CASE Mothers, daughters and sisters. Ties and silences Excerpt from <i>All we have left unsaid</i> (2006)	95
MARLENE VAN NIEKERK Lambert Benade van Triomf en Agaat Lourier van Grootmoedersdrift Die kind in die agterkamer as die sjamaan van die familie	103
MEDEWERKERS	118
VERANTWOORDING VAN DE ILLUSTRATIES	122

Jan Juli, zijn vrouw, twee kinderen en hun oma. Paarl 1890

REDACTIONEEL

Het symposium *Families in Zuid-Afrika: hun verhalen in feit en fictie* werd op 30 november 2007 in het Tropentheater te Amsterdam gehouden ter gelegenheid van het eerste lustrum van de herinstelling in april 2002 van het hoogleraarschap Zuid-Afrikaanse letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam. Bovendien werd ook het lustrum gevierd van de grootse tentoonstelling *Familieverhalen uit Zuid-Afrika: een groepsportret*. De tentoonstelling opende in oktober 2002 onder curatorschap van Paul Faber in het Tropenmuseum te Amsterdam en was daarna ook in Pretoria te bezichtigen.

In de jaren '50 en '60 van de vorige eeuw waren N.P. van Wyk Louw en na hem H. van der Merwe Scholtz ieder een aantal jaar lang gewoon hoogleraar *Suid-Afrikaanse Taal, Letterkunde, Cultuur en Geschiedenis* aan de UvA voordat zij terugkeerden naar Zuid-Afrika. Nadat de leerstoel decennia lang werd opgeschort in de tijd toen culturele contacten tussen Nederland en Zuid-Afrika op een zeer laag pitje stonden, werd de leerstoel heringesteld. Ena Jansen, voorheen verbonden aan de Universiteit van de Witwatersrand in Johannesburg, werd in 2001 voorgedragen en benoemd tot bijzonder hoogleraar. Op verzoek van het curatorium van de leerstoel en van het Suid-Afrikaanse Instituut (SAI), van wie de leerstoel uitgaat, is zij hiermee na het eerste lustrum voortgegaan. Het thema van het symposium dat zij organiseerde samen met een comité van de NZAV; sloot aan bij een serie werkcolleges die zij tijdens het academisch jaar 2006-2007 aan studenten van de UvA en de VU verzorgde.

Het symposium, dat gericht werd op een algemeen publiek, was een feestelijke gelegenheid waarbij in groter verband het herstellen van de culturele contacten tussen Nederland en Zuid-Afrika werd gevierd. Dankzij de zeer goed toegeruste bibliotheek in het Zuid-Afrika Huis op de Keizersgracht te Amsterdam, het steeds groeiende aantal literaire vertalingen van Zuid-Afrikaanse literatuur in het Nederlands en het deelname van Zuid-Afrikaanse schrijvers en kunstenaars aan publieksevenementen in Nederland, is er geen sprake meer van cultureel achterdocht jegens Zuid-Afrika. De grote belangstelling die het symposium wekte, maakte duidelijk dat men in de toekomst veel kan verwachten van het culturele gesprek tussen Nederland en Zuid-Afrika.

Bij een zo omvangrijk thema als de familie kan een eendaags symposium niet meer bieden dan een kleine selectie uit een enorme hoeveelheid materiaal. Bij de selectie van sprekers en onderwerpen werd in acht genomen dat een gevarieerd programma over families enigszins recht zou kunnen doen aan de complexe relatie tussen het land en haar culturele uitingen. Schrijvers, onderzoekers, een wereldberoemde beeldende kunstenaar en een museumcurator zorgden ervoor dat een gevarieerd beeld van Zuid-Afrika door middel van de representatievormen van families in literaire teksten, tentoonstellingen en migrantenverhalen tot stand kwam. Deze lezingen, essays en getuigenissen zijn nu gebundeld in een publicatie van de SAI-serie dat wij *My ma se ma se ma se ma. Zuid-Afrikaanse families in verhalen* noemen. Wij zijn veel dank verschuldigd aan alle sprekers tijdens het symposium die bereid bleken om ook schrijvers voor dit boekje te zijn.

Verscheidenheid en complexiteit

De familie, het gezin, vormt in postkoloniale literatuur een voorlopig weinig getheoretiseerd onderzoeksgebied. Het symposium *Families in Zuid-Afrika* was erop gericht inzicht te geven in de verscheidenheid van Zuid-Afrikaanse verhalen, maar ook om enkele indicaties te geven van verdere onderzoeksmogelijkheden. Duidelijk is dat de vraag naar individuele identiteitsformatie een centrale positie in familie verhalen inneemt. Anders kan het ook niet: de familie is de drager van traditie, en het is in relatie tot andere familieleden dat het bewustzijn van een eigen identiteit, het zoeken naar een eigen plek in de wereld, begint. Voor lezers van Zuid-Afrikaanse literatuur is het van belang te letten op het intieme verband tussen het proces van identiteitsvorming en het schrijven als instrument van onderzoek, dialoog en emancipatie. De familie is immers een plaats waar kernwaarden van voorgaande generaties worden doorgegeven ter wille van een continuïteit die voor het individu in het heden soms niet meer haalbaar of houdbaar is. Dat leidt vaak tot een strijd om een eigen levensvorm te verwerven in relatie tot de culturele waarden en gender-rollen die familiestructuren met zijn vooral patriarchale waarden belichamen.

Dikwijls was de familie in Zuid-Afrika een verlengstuk van de staat. Men kan daarom een boeiende correlatie aanwijzen tussen ideeën over centrale figuren in de familie en de zogenaamde ideale staatsburger. Dat maakt normen en waarden die op de familie betrekking hebben vaak tot geladen politieke begrippen. In de Verenigde Staten, om een enkel

voorbeeld te noemen, berust de ideologie van de beweging 'Focus on the Family' op de veronderstelling dat de ideale Amerikaanse burger vooral ook een voorbeeldig familielid zal zijn, een waardige afstammeling van de 'Founding Fathers'. Ook buiten dit conservatieve kader is de familie een seismograaf van sociale omwentelingen en historische wisselingen, een locus van verandering, ondergang, conflict en verzoening. In de literatuur is dat duidelijk te zien in familie verhalen. Thomas Manns *Buddenbrooks. Verfall einer Familie* (1901), Joseph Roths *Radetzky marsch* (1932) en Gerard Kornelis van het Reve's *De ondergang van de familie Boslowitz* (1946/ 1950) zijn maar enkele voorbeelden.

In voormalige koloniën – maatschappijen waarin niet alleen, zoals in Europa, klasse- en genderverschillen hiërarchieën bepaalden, maar ook vooral 'ras' en 'kleur' – maken familie verhalen het conflict zichtbaar tussen aan de ene kant culturele tradities en overgeleverde identiteitsvormen en aan de andere kant de impact van processen als kolonisering, dekolonisatie, veranderingen in productie, migratie, interculturele contacten en globalisatie. De Zuid-Afrikaanse literatuur kent tal van voorbeelden; denk aan de Xhosa-schrijver A.C. Jordans *Inggumbo Yminyanya/ De wraak van het voorgeslacht* (1940). Men zou trouwens kunnen aanvoeren dat de industrialisatie van Zuid-Afrika vanaf het eind van de negentiende eeuw, die reeds in die tijd direct aanleiding gaf tot discriminerende politieke maatregelen en segregatie, veel dieper op families heeft ingegrepen dan het geval was in vele andere koloniale en postkoloniale situaties.

Kenmerkend van de economische revolutie en de apartheid is dat zij de familie in haar diepste kern aantastten. De deelthema's die in de Zuid-Afrikaanse letterkunde met deze ontwrichting samenhangen zijn talrijk. Vanwege de gevarieerde oorsprongen van de Zuid-Afrikaanse bevolking vormt het reconstrueren van de eigen herkomst onder slaven, trekboeren en migranten bijvoorbeeld een belangrijke stroming in tal van recente familieromans. De verwoesting van eigendommen en familielevens tijdens de Anglo-Boerenoorlog gaf mede aanleiding tot de Afrikaanse 'plaasroman' – altijd ook een familieroman! – die gevolgd werd door een serie latere herschrijvingen, correcties en parodieën. Verstedelijking, trekarbeid en het verbrekken van familiestructuren vormden de achtergrond voor de 'Jim goes to Jo'burg'-romans zoals Alan Patons beroemd boek *Cry the Beloved Country* (1948, in Nederland bekend onder de titel *Tranen over Johannesburg*), *Mine Boy* (1946) van Peter Abrahams, en zelfs Elsa Jouberts *Die swerfjare van Poppie Nongena* (1976).

De Zuid-Afrikaanse letterkunde is niet alleen een gevarieerd gegeven, maar in vele opzichten ook diasporisch van aard. De ballingschap van politieke vluchtelingen en het buitenlands verblijf van economisch-gemotiveerde *expat*-Zuid-Afrikanen die op zoek zijn gegaan naar betere bestaansmogelijkheden elders, hebben zeer vaak familie als thema. Het beeld van de familie wordt geïdealiseerd en vanuit de situatie van afstand ook opnieuw gedefinieerd. De verlang-gedichten van Breyten Breytenbach over zijn ouders zijn bijvoorbeeld óók de herdenking van een leefwijze die zich steeds verder in het verleden bevindt en te niet gaat.

Steeds meer blijkt dat het einde van het apartheidstijdperk heeft geleid tot het vertellen van vroeger niet gehoorde of lang miskende familie verhalen: een vorm van herstel die Njabulo S. Ndebele in zijn essays uit 1991 over Zuid-Afrikaanse literatuur en cultuur 'the rediscovery of the ordinary' noemt. Uit deze en vele andere verschijnselen blijkt dat familie verhalen vaak een tegenwicht vormen voor de dehumaniserende uitwerking van de Zuid-Afrikaanse politiek op intieme menselijke relaties. Familie verhalen bieden daarom een bijzonder inzicht in de maatschappij, maar vooral ook in de maatschappelijke functies van literatuur.

Bijdragen

My ma se ma se ma se ma. Zuid-Afrikaanse families in verhalen is een kleine introductie voor lezers en onderzoekers tot een groot, complex en fascinerend terrein. We houden in het boek dezelfde volgorde en talen aan als van het aanbod aan bijdragen tijdens het symposium. Adriaan van Dis zou ook spreken, maar hij was wegens ziekte verhinderd.

Ena Jansen geeft in haar inleidend essay een voorlopig beeld van de verscheidenheid aan invalshoeken. Familiegedichten van Diana Ferrus, Elisabeth Eybers en Breyten Breytenbach worden geciteerd in een poging om de plaatsbepaling van individuen in een oneindige reeks van voorouders en kinderen te duiden. De titel van ons boek hebben wij trouwens ontleend aan een gedicht van Diana Ferrus – daarvoor onze hartelijke dank.

Paul Faber geeft een terugblik op *Familieverhalen uit Zuid-Afrika*, uitgaande van de vraag hoe in een museumtentoonstelling gestalte te geven aan de enorme verscheidenheid van Zuid-Afrikaanse families. Op 30 november presenteerde hij op het symposium ook het boek *South African Family Stories. Reflections on an Experiment in Exhibition Making*.

Als belangrijke aanvulling hierbij bekijkt de Nederlandse historica Barbara Henkes de ervaringen van een Nederlands migrantengezin dat in de jaren '50, midden in de triomfantelijke beginjaren van de officiële apartheid en de 300-jarige viering van de Nederlandse 'volksplanting' aan de Kaap, in Zuid-Afrika terecht kwam.

Gerrit Olivier laat zien hoe de persoonlijke bevrijding in het werk van Koos Prinsloo de vorm aanneemt van een niet aflatende strijd met het beeld van mannelijkheid dat door de familiepatriarch wordt vertegenwoordigd: een thema dat zeer typisch in de Afrikaanstalige literatuur is, maar door Prinsloo bijzonder scherp wordt aangesneden.

Drie Zuid-Afrikaanse romanschrijfsters en de schilder Marlene Dumas geven in hun bijdragen aan dat vele donkere waarheden aan het licht kunnen komen uit de intieme ruimtes van familie. In een zeldzame reflectie op eigen werk spreekt Marlene van Niekerk over het kind in de achterkamer in *Triomf* en *Agaat* en stelt de grote vraag hoe een schrijver zich zou kunnen verhouden tot het lastige en onontkoombare fenomeen van de natie.

Er zijn trouwens frappante overeenkomsten tussen Van Niekerks talentvolle en gekwelde achterkamerkinderen en Dumas' verontrustende schilderij van een kind met besmeurde handen. Dit schilderij was te zien op haar grote solotentoonstelling in Kaapstad en Johannesburg (2007-2008). Een ander schilderij van Dumas, *Helena* (1992), staat op de omslag van ons boek. Wij zijn haar daar zeer erkentelijk voor. Het was trouwens moeilijk kiezen tussen het schilderij van haar dochter en 'Martha: My Ouma' (1984). Een transcriptie van Dumas' optreden tijdens het symposium is hier opgenomen. Zij vertelt over haar tentoonstelling *Intimate Relations* en het belang van familie voor haar werk.

In hun reflecties en creatieve bijdragen beschrijven Zoë Wicomb en Maxime Case op verschillende en zeer boeiende wijzen het belang van vergeten verhalen uit een verleden van miskennis. Zo stelt Wicomb de ten hemel schreiende gevolgen van apartheid aan de kaak voor mensen die zich lieten 'herclassificeren' van bruin tot wit en daardoor alle familiebanden moesten verbreken. Fragmenten die Wicomb en Case tijdens het symposium voorlasen uit hun romans *Playing in the Light* en *All we have left unsaid*, worden met toestemming van de schrijvers afgedrukt.

Hoe zeer vertellingen over en reflecties op de familie kunnen bijdragen tot het begrijpelijk maken van de menselijke ervaring worden door alle bijdragen in *My ma se ma se ma se ma* bevestigd. Wij hopen dat de lezers van deze

kleine gelegenheidspublicatie veel plezier en ook het een en ander tot stichting zullen vinden.

Om eerst het symposium en aansluitend deze publicatie mogelijk te maken, danken wij alle donateurs alsook de besturen van de verenigingen NZAV en SAI; vooral de medewerkers van het Zuid-Afrika Huis, bij name Sief Veltkamp-Visser, Corine de Maijer en Erik de Maijer. Ook Isabelle Vermeij en Paul Faber van het Koninklijke Instituut voor de Tropen. En Anja Waleson en Lievnath Faber die de hele *happening* voor het nageslacht filmde en fotografeerden.

Ena Jansen
Riet de Jong-Goossens
Gerrit Olivier

Amsterdam, november 2008

Familie Ferrus. Links achteraan Diana Ferrus

ENA JANSEN

Zuid-Afrikaanse families in de literatuur
'A line of children with no end'

De Kaapse dichteres Diana Ferrus weet dat zij afstamt van een lange rij van moeders en vaders die haar verbindt aan het slavenverleden van Zuid-Afrika. Daarom appelleert zij in 'Ons Komvandaan', haar gedicht over kolonisatie en slavernij, zo direct aan de generaties die haar koppelen aan het oud-Kaapse verleden uit de VOC-tijd. De vraag 'Wie ben ik?' hangt ten nauwste samen met de vraag 'Wie waren mijn voorouders?' Vragen over haar eigen identiteit en de naam die zij draagt komen dus sterk naar voren in de eerste en de laatste strofen van het gedicht dat ik citeer:

Was dit my ma se ma se ma, se ma, se ma
of
haar pa se pa, se pa se pa, se pa
in boeie,
vasgemaak
en diep onder
in 'n skip gegooi

[...]

Nou is ons Januarie, Februarie, Maart en April,
Fortuin, Arendse, Fransman en Gabier.
Maar iewers, lank gelede,
baie ver van hier
het ons ons feeste
onder 'n ander naam gevier!

Familie Steyn, 1889. Rechts achteraan Martinus Steyn met voor zich zijn vrouw Tibbie

Wie zij is en hoe zij heet, heeft alles te maken met de familie waarin zij geboren is, met oermoeders en oervaders. In haar bundel *Ons Komvandaan* zijn zelfs een gezinsfoto en doopcertificaten afgebeeld.¹

Diana Ferrus heeft ondertussen ook gedichten geschreven voor haar overgrootmoeder van Ierse afkomst, Sarah Tait. Zij had in Zuid-Afrika dertien kinderen ter wereld gebracht. Met deze oermoeder voelt de dichteres een 'oneindige verbinding' en daarom heeft zij het op zich genomen om Tait's verhaal te vertellen. 'Imprisoned by racial anxiety,/ you had to protect the whiteness of Being,/ scorning the right of white preservation,/ you mocked their boundaries and created your own,/ you chose a life of poverty over one of domination.' De vreesloosheid van deze vrouw, haar verbintenis met het land wordt bezongen: 'You loved the heat of the African sun,/ of going back you would have none!/ Oh Sarah Tait, your struggle is a forgotten one,/ untold it was buried before being born.' De slotregels van het gedicht luiden: 'Your off-spring grow scattered, they consume the land,/ their shades a multitude of colours, not fixed, not one.'²

In koloniale samenlevingen, met name in Zuid-Afrika waar kleur zo'n allesbepalende rol speelde en nog steeds doet, is de familie waarin je geboren bent, de geschiedenis en herkomst van de stamvaders en stammoeders, van doorslaggevend belang voor de gang van je leven. Naar gelang de kleur en status van je voorouders werd je ingedeeld bij en gerekend tot de zwarte, witte of gekleurde bevolkingsgroepen. Je familie bepaalde zeer voldongen de koers van heel je leven. In Zuid-Afrika waar mensen door ambtenaren bij één van deze groepen moesten worden ingedeeld op basis van huidskleur en familieherkomst, kon het voorkomen dat 'n ondeurgrondelijke dekreet/ jou bowendien rangeer van Bruin tot Blank,/selfs tot Sjinees, van Asiaat tot Swart/ en omgekeer of kruis en dwars'.³ Het 'ontsnappen aan' of het 'verdoemd worden tot' een andere groep dan die van je familie, kon onherroepelijk leiden tot het loswrikken van familiebanden, tot het angstig in stand houden van een familiegeheim.

Familie is een term voor een collectief van bloed- en aanverwanten. Of je toegang hebt tot liefde, opvoeding en geleerdheid, tot geld en

¹ Diana Ferrus, *Ons Komvandaan* (Kaapstad: Diana Ferrus Uitgewery, 2005, 3-4). De eerste regel van Ferrus' gedicht was de inspiratie voor de titel *My ma se ma se ma se ma*.

² Meegedeeld in een e-mail op 23 oktober 2008.

³ Elisabeth Eybers, 'Naturalisatie' in *Dryfsand* (1985). Ook in *Versamelde gedigte* (Amsterdam: Querido, 2004, 518).

status hangt af van het gezin waarin je geboren bent. De lemma's gekoppeld aan familie nemen dan ook vele kolommen in woordenboeken in beslag, variërend van familiealbum tot familiedrama, van familieherinnering tot familiehaat. Familiegeschiedenis, -kroniek, -overlevering, -reünie, -schandaal, -traditie, -vermogen, tot familiezuiver zijn maar enkele van de koppelingen. Als bewaarder van traditie en geheugen, vervult de familie een belangrijke functie, als doorgeefluik en als mediator van herinneringen, van het moraal en de mythen van voorgaande generaties en van het gemeenschap. Rituelen, gewoonten, spiritualiteit, moraliteit en religie hebben allemaal een plaats in familieconstructies. Het gezin als zogenaamde *nuclear family* en kleiner onderdeel van de *extended family* wordt meestal geïdealiseerd maar wordt ook vaak als een verschrikking ervaren. Familiefoto's van de harmonieus-gerangschikte welvarende familie Steyn of van de familie op de omslag van de roman *Vatmaar* (1995) door A.H.M. Scholtz, zoals hieronder is afgebeeld, zijn tegelijk verhullend én onthullend.

'Ek klink soos my ma'

Families zijn soms gelukkig, maar ook vaak ongelukkig. De begeerte van een individu naar onafhankelijkheid en groei confronteert het gezin met een aantasting van de metaforische 'familiekring'. Ik hoef maar even te herinneren aan het bekende gedicht 'This be The Verse'⁴ van de Britse dichter Philip Larkin (1922-1985):

They fuck you up, your mum and dad.
They may not mean to, but they do.
They fill you with the faults they had
And add some extra, just for you.

But they were fucked up in their turn
By fools in old-style hats and coats,
Who half the time were sippy-stern
And half at one another's throats.

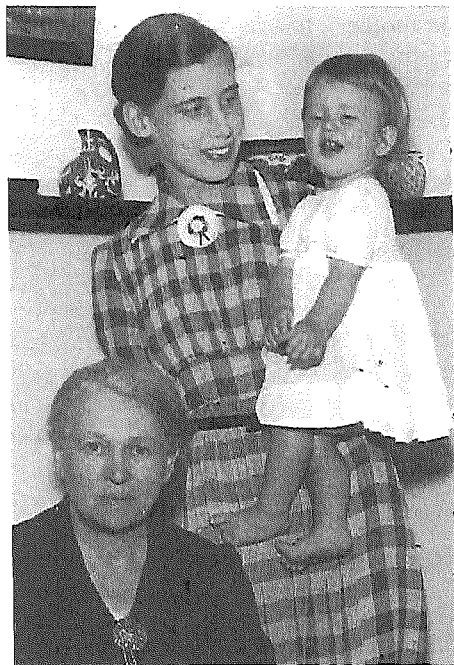
Man hands on misery to man.
It deepens like a coastal shelf.
Get out as early as you can,
And don't have any kids yourself.

De familie waaruit je stamt heb je voor het leven, zelfs al verlaat je die of word je eruit geschopt. Gelukkig wordt je leven niet *volledig* bepaald door je herkomst. Heel veel kun je later zelf aanvullen en bepalen: je academische vorming, je vermogen, je eigen nakomelingen. Bovenal kun je zelf het *verhaal* vertellen dat jij wil over je familie. Voor de literatuur zijn ongelukkige families het meest interessant. Tolstoi zei het al in *Anna Karenina*. 'Gelukkige families zijn allemaal hetzelfde; elke ongelukkige familie is ongelukkig op zijn eigen manier.' De pogingen van jongere personages om zichzelf te bevrijden van echte of symbolische ouders en hun dominante vertogen ('die Van der Merwes was altyd boere en ons verwag van jou as oudste seun om op die familieplaas te kom boer') zijn bepalend voor het genre van de Zuid-Afrikaanse 'plaasroman'. Wanneer kinderen proberen mede-

⁴ Larkin schreef 'This be the Verse' in April 1971 en het werd voor het eerst gepubliceerd in de uitgave van *New Humanist* die in Augustus 1971 verscheen. Het werd gebundeld in *High Windows* (1974).

schrijvers te zijn van hun eigen leven en identiteit en hun best doen om tegelijkertijd hun ouders in een complexe metafictionele dialoog te betrekken, krijg je fascinerende *plots* met steeds weer nieuwe uitwerkingen. De familie en zijn ficties vormen telkens schakels in ambivalente ketens tussen het verleden, het heden en de toekomst. Er is een voortgaand narratief van zowel individualistische zorgen en ambities, als van de groter interesses van een gemeenschap en sociale omgeving; dus van de uitgebreide of *extended family* die Zuid-Afrika bevolkt.

Ten behoeve van mijn colleges Zuid-Afrikaanse letterkunde streef ik er jaarlijks naar om een invalshoek te vinden waarbij Zuid-Afrikaanse teksten de studenten tegelijkertijd veel leren over het land en haar mensen. Omdat families fascinerende domeinen zijn van interpersoonlijke en intergeneratieve relaties waarin conflict en verzoening zich tegen een achtergrond van brede sociale veranderingen afspelen, had ik tijdens het jaar

Elisabeth Eybers met haar moeder en oudste dochter

2006-2007 de collegeserie gewijd aan maar enkele van de vele verhalen over vaders, moeders en kinderen die voorkomen in vooral de romans van de Zuid-Afrikaanse literatuur. Ook de symbolische waarde van een familie als dukdalf tegen socio-politieke en morele ambivalenties van een samenleving, kan onder de loep worden genomen wanneer je focust op de familie.

Hoofdtitel van het college was 'Ek klink soos my ma' – een regel uit zowel het werk van Marlene van Niekerk als van Koos Prinsloo. Het college had ook 'Ek klink soos my pa' kunnen heten – dan was bijvoorbeeld *Toorberg* of *Die stoetmeester* van Etienne van Heerden een goeie bron. Tijdens het college hebben de studenten tal van boeken gelezen: onder anderen (auto-)biografische teksten zoals Karel Schoemans familiegeschiedenis *Merksteen* en zijn prachtige roman *Hierdie lewe* waarin vanuit het perspectief van een 'oujongnooisuster' wordt teruggekeken op een leven van waarneming en ontbering, van hartstocht en herinneringen op een eenzame boerderij in de Groot-Karoo. Van Elsa Joubert lazen we *Die swerfjare van Poppie Nongena* en *Die reise van Isobelle*, van André P. Brink *Sandkastele* en van Eben Venter *Foxtrot van die vleiseters*. Het contrast tussen de twee families in Alan Patons *Cry the Beloved Country* kwam aan bod, de moeder- en dochterverhalen in Agnes Lotterings *Winnifred and Agnes*. Het college werd afgesloten met het lezen van Marlene van Niekerks romans *Triomf* en *Agaat*. Andere boeken werden voor leesverslagen en eindwerkstukken gelezen, onder meer Achmat Dangors *Bitter Fruit*, romans van Ingrid Winterbach, *oral history*-verhalen over Distrik Ses, Sindiwe Magona's *To my Children's Children*, van Gilian Slovo *Every Secret Thing*, een dubbele biografie van haar ouders met als subtitel *My Family, My Country*, en van Antjie Krog 'n *Ander tongval*.

In al deze boeken wordt het concept familie gebruikt om politieke en nationale tegenstellingen te ontrafelen en manieren te vinden om ze op scherp te stellen en desnoods te overbruggen.⁵

'uit 'n stam van harde en bitter binnelanders'

Mijn college had ik ook de titel 'Ek klink soos my ma én my pa' kunnen geven. Dan had ik zelfs niet verder voor collegestof hoeven te zoeken dan gedichten van Elisabeth Eybers en Breyten Breytenbach. Het feit dat zowel

⁵ Deze boeken en nog veel meer zijn te vinden in de bibliotheek van het Zuid-Afrika Huis, Keizersgracht 141, Amsterdam.

Eybers als Breytenbach niet in Zuid-Afrika zijn blijven wonen, had alles te maken met familierelaties die zij – in het geval van Eybers – hadden verbroken, of – in het geval van Breytenbach – waren aangegaan.

Elisabeth Eybers is geboren in 1915. Toen zij 46 jaar oud was, scheidde zij van haar man, verliet haar land en haar huis en kwam naar Amsterdam. Zij heeft altijd aangevoerd dat het feit dat zij ging scheiden de reden was waarom zij uit Zuid-Afrika wegging. Dit biografische feit had een enorme invloed op de bundels die zij na 1961 schreef. Haar ouders leefden toen nog, in een bejaardentehuis in Bloemfontein, en één van haar vier kinderen kwam met haar mee. Zij is nooit weer getrouwd, maar had wel een langdurige relatie. Eybers woonde in 2007, ondertussen hoogbejaard, precies 46 jaar lang in Amsterdam – een leven tussen twee werelden, een leven in balans.⁶

ERFENIS

Beide my moeder en vader
bestendig ek as't ware,
uit hom stam my lang ledemate,
uit háár my ruie bos hare.

Hy was bedoord en nadenkend,
sy kon lig ongelowig staar,
niks was te eerbiedwaardig
vir haar om as vreemd te ervaar.

Hul onderlinge verskille
het allengs versoenbaar geraak:
in my word onverminderd
hul strydighede gewraak.

Self ook reeds tydgetemper
kan ek hul sonder meer duld;
dat man en muis tog moet verdwyn
is trouens geen sterfling se skuld.

⁶ Elisabeth Eybers, geboren 26 februari 1915, stierf op de ochtend van 1 december 2007, een dag na het symposium.

Ouders van Elisabeth Eybers

Alleen: hulle bly nog so lewend,
lyk opdringender by die dag:
om steeds daarmee tred te hou
is wat ek al minder vermag.⁷

Over haar moeder schreef Eybers het gedicht 'Wat van my moeder?'⁸ waarvan de laatste strofe als volg luidt:

Sy is my voedsame ondergrond,
om mee te begin. Maar méér, veral nou:
dis my plig om as laaste oorlewende kind
haar eiehandig in ere te hou
wyl sy nog in my drome 'n heenkome vind.

⁷ In Eybers, *Versamelde gedigte*, 749.

⁸ In Eybers, *Versamelde gedigte*, 685-686.

Het gedicht 'Moeders en dogters'⁹ gaat wellicht over de verbintenis van Elisabeth Eybers met haar eigen moeder (óf met haar eigen dochters), maar zeker ook over de relatie tussen vrouwen in het algemeen die op hun beurt moeders zijn geworden en een volgende generatie dochters. De slot-regels zijn:

[...] Wat nie minder verstom
is dat binding op elke gebied
vervloei in 'n troebel verskiet
totdat dogters aan moeders ontkom.

Het is boeiend om te zien wat Eybers' uitwerking is van de opvatting dat het nooit mogelijk is om volkomen opnieuw te beginnen; iedereen erft het gemeenschappelijke verleden van een familie, van een land. De gegevens van ieders individuele en collectieve verleden staan vast, maar je hebt wel een keus wélk verhaal je uit deze gegevens wil maken.¹⁰

Tot de mooiste gedichten in het Afrikaans over de relatie tussen kind en ouder-wordende ouders behoren die van Breyten Breytenbach. Hij is bijna een kwarteeuw later dan Eybers geboren, in 1939 in Bonnievale in de West-Kaap, op ongeveer 180 kilometer van Kaapstad. Ik dacht altijd dat Eybers oud was en hij jong, maar in 2009 wordt Breyten ook al 70 jaar oud, is misschien ook al opa. Hij studeerde kunst aan de Universiteit van Kaapstad en is een toegewijde tegenstander van het apartheidsbeleid geweest. Hij verliet in de jaren '60 van de vorige eeuw Zuid-Afrika en ging naar Parijs waar hij trouwde met een Franse vrouw van Vietnamese afkomst. Vanwege de rassenwetgeving kon hij daardoor niet meer terug naar

⁹ In Eybers, *Versamelde gedigte*, 779.

¹⁰ Deze gemeenschappelijk verhalen 'constitute the given of my life, my moral starting point. For the stories of my life are always embedded in the story of those communities from which I derive my identity. I am born with a past; and to try to cut myself off from that past, in the individual mode, is to deform my present relationships. The possession of an historical identity and the possession of a social identity coincide. Notice that rebellion against my identity is always one possible mode of expressing it.' Alasdair MacIntyre, 'The Virtues, the Unity of a Human Life, and the Concept of Tradition', in Lewis P. Hinchman & S.K. Hinchman (eds.), *Memory, Identity, Community. The Idea of Narrative in the Human Sciences* (New York: New York University Press, 1997, 258-259). Chris van der Merwe citeert MacIntyre in 'Die uur van die engel: metamorfose op weg na 'n katarsis'. In Willie Burger & Helize van Vuuren (redakteurs), *Sluiswachter by die dam van stemme. Beskouings oor die werk van Karel Schoeman* (Pretoria: Protea Boekhuis, 2002, 207).

zijn geboorteland. Op grond van de Wet op Gemengde Huwelijken uit 1949 en de Ontuchtwet van 1950 was het een criminele overtreding voor een blanke om een seksuele verhouding met een persoon van een ander ras te hebben. Toen Breyten als jonge man wegging uit Zuid-Afrika had hij nog geen gedicht gepubliceerd. Vanwege zijn huwelijk had hij ineens een bijzonder verhaal dat hij op een unieke wijze 'vertaalde' in tal van liefdesgedichten gericht tot zijn vrouw, zijn ouders en zijn land van herkomst.

Om tegelijkertijd zo ver weg van je ouders te leven en er niet bij te zijn wanneer zij gaan sterven, is iets waar veel *expats*, ook de miljoenen Zuid-Afrikanen die thans in het buitenland wonen, vaak niet bij stil staan wanneer zij onnadenkend-jong en energiek vertrekken. Breyten noemde zijn ouders Oubaas en Ounooi. Hij is degene die al vroeg gewaarschuwd had: 'Wij hebben allemaal samen, ijverig en blindelings, dit land tot aan de laatste afgrond voor de hel gesleept.'

In zijn eerste bundel, *Die ysterkoei moet sweet* uit 1964, schreef hij reeds zijn eerste gedichten voor zijn ouders. In al zijn gedichten is de invloed van het land op de ketens van generaties, op de achter elkaar volgende vaders, moeders en kinderen duidelijk voelbaar. Voor zijn moeder schreef hij 'wat die hart van vol is loop die mond van oor: *vir ounooi*':

Breyten Breytenbach en zijn ouders

vir u
kan ek om die dood
nie 'n bitter vers skryf nie
[...]

o ek het u lief
o bespotte vyeboom
van die vrot vrug

En voor zijn vader schreef hij "n brief van hulle vakansie: *vir oubaas'* dat zo eindigt:

hier waar die harde winters en nat somers
my lyf ongenaakbaar skil, treur ek oor
die soet hart van my moeder
my pa se stil en bitter krag

Nog aangrijpender vind ik de latere gedichten voor zijn ouders uit *Voetskerif* (1976), geschreven toen Breyten in de gevangenis zat en zijn ouders reeds op sterven lagen. Deze gedichten heten 'vir oub' en 'vir oun'.¹¹ Enkele fragmenten:

VIR OUB

en jy het uit sy lende voortgekom, die ou patriarg s'n,
uit 'n stam van harde en bitter binnelanders,
mense wat oor 'n stofhemel getrek het op soek
na die waterstêr in die grond, na rigting, na pad,
na die tevredenheid van dorsvloere en hooimiedens,
die binneland is 'n see met haar grys en haar bruin kruine,
die donkiewa 'n ontdekkingsboot – bittereinders
met swart bloed wat selfs die miere nie klein kan kry nie,
rebellé, nomade
deur die woestyn wat lewe genoem word
[...]

¹¹ Deze gedichten zijn, met een Nederlandse vertaling erbij, te vinden in Breyten Breytenbach, *De windvanger. Gedichten 1964-2006* (Amsterdam: Uitgeverij Podium, 2007, 176-181).

en hy het gesterf en is by sy vadere versamel,
hy het gesterf en in die grond geklim
om tussen die kwartsklippe en die kleikluite te sit en mompel
[...]

jy wag op die hoë duin en streel die groenwater,
die wit perde, die uitkoms –
en nou is jy oud en ewig
uit 'n stam van harde en bitter binnelanders,
mense wat om kampvuurtjies sit in die naghemel,
die groot uitspanplek,
totdat die vroeë lig uit die aarde kom en die reis hervat word –
nou is jy oud en somber – en ek het jou bene jou diep bloed
en die geluide van jou bors;
o vader, seën my voor u gaan!

VIR OUN

en jy is uit sy lende gebore, die ou gentleman s'n,
hy met die regop lyf in die onderbaadjie en horlosieketting
die dorptoegaanhoed en die brilglase vol sagte oë;
uit mense in 'n ruim maar arm woning
tussen daar waar die eerste berge eensaam maak,
die Sandveld, duinewêreld – visoene van wit oeslande
met koelbloekoms as uitrustekens – tussen daar waar die mense bry
omdat hulle lief is vir mekaar
en die see se genade – Struisbaai, Stilbaai, Spoelbaai, Dansbaai
[...]

sy huis was 'n huis vól name:
Sebastiaan, Rachel, Johannes en Bettie, Schalk, Martha, Anna,
Bert en Susanna en so en so [...]
en hy het gesterf en is by sy vadere versamel
[...] ek het saam met jou grootgeword,
altyd as ek aan jou dink dan sien ek vlegsels en 'n bril
'n voorskoot vol blomme en 'n groen sonhoed
[...] en nou is jy oud en vol lewe en ewig jonk
soos 'n vrugteboom in die grond;
ek dra jou bene jou kantelende bloed
en die klanke van jou keel –
o moeder, seën my voor u gaan!

Hoe belangrijk het ultieme grensmoment, de dood, is om je bewust te zijn van je eigen plaats in de keten van de generaties, blijkt op een bijzondere manier in *Life & Times of Michael K* (1983) van J.M. Coetzee. Michael heeft de as van zijn moeder teruggebracht naar de *Karoo-plaas* waarvan hij denkt dat ze er geboren is. Hij ligt dagen lang moederzielalleen in de schuilplaats die hij voor zichzelf in het Karoo-veld heeft gegraven. Hij denkt aan zijn moeder toen zij op sterven lag in het ziekenhuis van Stellenbosch. Hij probeert zich in te denken hoe zij ooit als *kaalvoetkind* in de deur van een eenvoudig arbeidershuisje stond, met kippen om haar voeten en een tuin met cactussen dichtbij. Achter zijn moeder als kind ziet hij háár moeder staan. Achter hem zag zijn moeder haar moeder.

And behind that child, in the doorway, her face obscured by shadow, he searched for a second woman, the woman from whom his mother had come into the world. When my mother was dying in hospital, he thought, when she knew her end was coming, it was not me she looked to but someone who stood behind me: her mother or the ghost of her, still a child calling to her mother to hold her. She was still a child calling to her mother to hold her hand and help her. And her mother, in the secret life we do not see, was a child too. I come from a line of children with no end.¹²

Je te realiseren dat je afstamt van 'a line of children with no end', dat er altijd nóg een 'ma se ma se ma se ma' is, is de ultieme relativering van je plaats in de wereld. Een focus op de relaties tussen grootouders, ouders en kinderen, kortom, een focus op families, vormt voor schrijvers dan ook een onuitputtelijke bron van verhalen over het leven.

---

¹² J.M. Coetzee, *Life & Times of Michael K* (Johannesburg: Ravan Press, 1983, 160).